

hand van E. Jansen Schoonhoven, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 1, 104-111.

⁵⁸ Joh. 4:25; Rom. 9-11; Op. 20:4; Op. 20:6, Statenvertaling.

⁵⁹ Joh. 4:22, 'Gij aanbidt, wat gij niet weet; wij aanbidden wat wij weten, want het heil is uit de Joden'; Rom. 9-11 over de aanvaarding van Jezus als messias.

⁶⁰ H. Dekker, 'De kentering', in: *Kerk en Israël* 19 (1965) nr. 5 (mei), 6-7.

⁶¹ T. Engelsma, 'Willem ten Boom', in: *DNK, Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 35 (2012) nr. 76 (juni), 40.

⁶² O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1986³, 388.

⁶³ W. Nijenhuis, 'Gravemeyer, Koen Hendrikus Eskelhof (1833-1970)', in: J. Charité, *Biografisch Woordenboek van Nederland III*, Den Haag (1989), op: <http://www.historici.nl>, d.d. 25-05-2012.

⁶⁴ Mw. Rottenberg had het bericht gekregen dat haar man op 16 juni in Mauthausen 's morgens vroeg was 'onstlapen', in: A.R. Zalman-Marda, *Gezonden en teruggeroepen*, 198.

⁶⁵ 'Inleidend woord' van Grolle, in: A. Zalman-Marda, *Gezonden en teruggeroepen*, vi; J.H. Grolle, 't Heil komt uit de joden voort', in: H. Dekker, en J.H. Grolle,

van Kraemer te overtuigen dat het jodendom een heel eigen plaats innam, daar dit volk in een bijzondere verhouding tot de christelijke kerk stond en omgekeerd. Besloten werd een Raad onder de naam Kerk en Israël in te stellen, op grond van de in de Bijbel verankerde messiaanse toekomstverwachting⁵⁸ en de hierboven genoemde 'geheel eigen plaats van Israël'.⁵⁹ Het actuele tijdgewricht bood gereede aanleiding om de aandacht van de leden van de kerk hernieuwd bij hun roeping ten aanzien van Israël te bepalen.⁶⁰ We merken hierbij op dat er een verschil bestond tussen Grolle en Ten Boom. De laatste had al eens aangegeven, dat NVVI de term 'zending' misschien zou moeten opofferen ten gunste van het 'gesprek'. Immers:

Beide, Jodenzending en Christendom, staan met hun rug tegen de muur in een wereld, die, zoo niet onverschillig voor geestelijke waarden, dan toch vijandig staat tegenover alle positieve en absolute opvattingen der waarheid. In een dergelijke situatie moeten zij eerder bondgenoten dan tegenstanders van elkander zijn.⁶¹

Grolle, met zijn Elim-achtergrond, zou hartstochtelijk gepleit hebben voor het behoud van het woord 'zending'. De medewerkers zelf wisten in de omstandigheden van 1942 niet goed raad met wat zij hadden te doen. Voor kinderen waren er al aparte joodse scholen, openbare parken en andere ontmoetingsplaatsen werden hen al niet meer toegestaan. Sinds januari 1942 moesten alle joden uit de provincies naar Amsterdam 'evacueren' en dan specifiek naar de 'jodenbuurt' rond de Portugese synagoge aan het Jonas Daniël Meijerplein.⁶²

Het memorandum dat Kraemer uiteindelijk (april 1942) aan de synode aanbood, stelde een zelfstandige *Raad voor Kerk en Israël* voor die een opdracht zou hebben analoog aan die van de *Raden voor Inwendige en Uitwendige Zending*. Nu volgde een spannende tijd van wachten op wat de synode – maar ook de bezetter – zou doen. Op 3 mei werd het dragen van een jodenster verplicht gesteld, vier dagen later de invloedrijke synode-secretaris K.H.E. Gravemeyer⁶³ door de bezetter gearresteerd. Daarna volgde het bericht dat Rottenberg op 16 juni in Mauthausen was omgebracht.⁶⁴ De man die door Grolle als een profeet beschouwd werd, was dood: '...een verstrooide geleerde, het getuigenis van een profeet en het hart van een vertrouwend kind ... De dood, maakte hem niet tot een martelaar, dat is getuige, ... maar een martelaar in de zin van levend-getuige is hij altijd geweest.'⁶⁵ Twee maanden later begonnen de deportaties op grote schaal, via kamp Westerbork. Het duurde tot 10 juli 1942⁶⁶ eer de 'Algemene Synodale Commissie' de 'Hervormde Raad voor Kerk en Israël' voor opgericht